

Jolanta Skubisz <https://orcid.org/0000-0002-2171-4454>
Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
e-mail: jskubisz@ahelodz.pl

Suwerenność w ujęciu pedagogicznym. Refleksyjna problematyka Sovereignty in terms of pedagogy. Reflective problematisation

https://doi.org/10.25312/2391-5145.16/2021_02js

Streszczenie

Dyskurs pedagogiczny o suwerenności pedagogicznej w sensie problemowym de facto nie istnieje, a w zdecydowanej mierze opiera się na intuicyjno-cząstkowej reintegracji oraz reinterpretacji wiedzy konstатовanej w ramach różnych dyscyplin naukowych, w szczególności: filozofii, historii, psychologii, socjologii, nauki o polityce i prawa. Dotyczy to definiowania i badania różnego rodzaju przedmiotów zainteresowania także i samej pedagogiki, między innymi tożsamości, autorytetu, autonomii, indywidualizmu, rozumu, wiedzy różnego rodzaju (w tym wiedzy wirtualnej), odpowiedzialności, bezpieczeństwa oraz przede wszystkim cechy władzy w zakresie jej suwerenności. W tak reorganizowanej – reintegrowanej i reinterpretowanej – optyce przedmiotu zainteresowania suwerennością przez pedagogikę, a więc wiedzą na temat teoretycznej i praktycznej suwerenności pedagogicznej, jak się wydaje, należy dopiero poszukiwać tego, co Dietrich Benner w książce *Pedagogika ogólna. Wprowadzenie do myślenia i działania pedagogicznego w ujęciu systematycznym i historyczno-problemowym* określa mianem „podstawowej struktury myślenia i działania pedagogicznego” oraz swoistości interdyscyplinarnego statusu samego pytania o kwestię pedagogicznego *proprium* suwerenności w ogóle. Niniejsza publikacja jest zatem próbą poszukiwania konceptualizacji wiedzy na temat abstrakcyjnej idei suwerenności pedagogicznej, która przecież realnie istnieje.

Słowa kluczowe: suwerenność, władza pedagogiczna, autorytet, suweren

Abstract

A pedagogical discourse on pedagogical sovereignty in the de facto problematic sense does not exist. The discourse on pedagogical sovereignty is largely based on the intuitive-partial reintegration and reinterpretation of knowledge established within various scientific disciplines, in particular: philosophy, history, psychology, sociology, political science and law. This applies to the definition and examination of various types of subjects of interest, including pedagogy itself, i.e. identity, authority, autonomy, individualism, reason, knowledge of various kinds (including virtual knowledge), responsibility, security and, above all, the features of power in terms of its sovereignty. In this context, it seems that one should only look for what Dietrich Benner describes as the “basic structure of pedagogical thinking and action” and the specificity of the interdisciplinary status of the very question of pedagogical proprium of sovereignty in general. This article is therefore an attempt to conceptualize knowledge about the really existing abstract idea of pedagogical sovereignty.

Keywords: sovereignty, pedagogical power, authority, sovereign

Wstęp

Refleksyjną problematyzację suwerenności rozumiem jako rozważenie, poddanie namysłowi tej idei w ogólności, co ujmowane jest w kategoriach jawiącego się podmiotowi świadomości problemu suwerenności pedagogicznej. Tę problematyzację rozumiem także nie jako wyraz roszczenia świadomości oglądu obiektywnego, ale subiektywnej świadomości, ukonstytuowanej w doświadczeniu pedagogicznego podmiotu poznania, jego specyficznych cech z punktu widzenia i matrycy oglądu przedmiotu namysłu wraz z nieredukowalnym prawem do własnego, niezapośredniczonego ramami cudzej myśli i konceptualizacji „suwerenności pedagogicznej jako obiektu poznawczego”.

Sama kategoria suwerenności, jak i suwerenno stanowi od czasów starożytnych jedną z bardziej istotnych idei, a jej znaczenie podkreślone zostało w doktrynach filozoficznych, społeczno-politycznych i prawnych¹, co wynikało przede wszystkim z roli, jaką pełniła ona w określeniu relacji pomiędzy takimi podmiotami, jak: jednostka (człowiek), społeczność

¹ M. Dygo, *Czy istniał feudalizm w Europie Środkowo-Wschodniej w średniowieczu?*, „Kwartalnik Historyczny” 2013, R. CXX, nr 4; G. Myśliwski, *Feudalizm – „rewolucja feudalna” – kryzysy władzy w Polsce XI – początku XII w. Punkt widzenia mediewistyki anglojęzycznej*, „Przegląd Historyczny” 2002, nr 93/1; A. Sylwestrzak, *Filozofia suwerenności i sprawiedliwości Bodinusa*, „Studia Prawnoustrojowe” 2002, nr 1; Z. Hurej, *Zasada kompetencji przyznanych w prawie wspólnotowym a suwerenność państw członkowskich*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2008, nr 77; P. Kaczorowski, *Uwagi o pojęciu państwa i suwerenności*, „Civitas. Studia z Filozofii Polityki” 2010, nr 12; P. Tarasiewicz, *Państwo prawa i suwerenność człowieka*, [w:] S. Kowalik (red.), *Od sprawiedliwości do państwa prawa*, Fundacja Krzewienia Katolickiej Nauki Społecznej im. Bł. A. Kolpinga, Tarnowskie Góry 2012; P. Tacik, *Dylematy suwerenności – recenzja książki: Państwo a prawo międzynarodowe jako system prawa*, Roman Kwiecień (red.), Lublin 2015, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2016, vol. XIV, A.D. MMXVI; B. Szlachta, *Suwerenność. W poszukiwaniu (problematicznych) źródeł koncepcji*, „Horyzonty Polityki” 2015, vol. 6, nr 14; J. Czapotowicz, *Suweren*, Wydawnictwo Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2014.

stwo, naród (lud), państwo czy też określony suweren jako władca (właściciel, dzierżyciel i posiadacz). Samo wyrażenie *suwerenny*² jest zestawiane i często utożsamiane z takimi pojęciami (słowami), jak: autonomiczny, niepodległy, samodzielny, samowładczy, samostny i zależny posiadacz czy też właściciel, a także i wolny (wolność osobista negatywna i pozytywna), a często i zniewolony. Suwerenność niewątpliwie była i jest traktowana jako cecha określonego suwerena – władcy, zarządcy, ale także cecha własnej wartości w funkcjonowaniu człowieka zintegrowanego i dojrzałego, przyjmując tutaj określoną postawę suwerenną (suwerenność emocjonalna). Wraz z rozwojem myśli filozoficznej, politycznej, społecznej i prawnej to także człowiek (jednostka) jest definiowany przez pryzmat suwerenności, tj. równości, uznania oraz zdolności legitymizacji.

W tym to też kontekście szczególnym problemem jest zagadnienie suwerenności i autonomii kształcenia, a także tożsamości pedagogiki, suwerenności i podmiotowości ucznia, studenta, nauczyciela, pedagoga, jak i samej szkoły oraz uczelni wyższej.

Aktualne jest tutaj także do uwzględnienia i rozważenia zagadnienie istnienia oraz granic suwerenności wirtualnej w cyberprzestrzeni, tj. w cyberprzestrzeni edukacyjnej i wychowawczej³.

Genetycznie kategorie suwerenności i suwerenności pedagogicznej jako określone zjawiska społeczne, cechy suwerenów władzy oraz określone paradygmaty pozostają względem siebie współrzędne jako teoria i praktyka, obie stanowią dla siebie źródło zasad i kryterium postaw. Swymi odniesieniami pryncypialnymi służą paradygmatowi danego rodzaju pedagogiki i władzy pedagogicznej (tj. suwerena pedagogicznego). Póki co nie wykształciła się określona pragmatyka badawcza tychże związków dominant jednego z paradygmatów suwerenności w ramach określonej pedagogiki. W tym miejscu należy zauważyć, iż pedagogika jest nauką wieloparadygmatyczną, w której w danym okresie dominuje jeden z paradygmatów. Do przełomu w nauce dochodzi wówczas, gdy paradygmat aktualnie dominujący ustępuje innym, dotąd funkcjonującym na uboczu w mniej lub bardziej jawnej opozycji czy też na peryferiach wiedzy. To za pomocą jed-

² Kierunek początku ewolucji nowożytnego znaczenia pojęcia *suwerenność* należy łączyć z użyciem przez francuskiego myśliciela Philippe'a de Baumanoire'a (1280–1283) terminu *suwerenny* w odniesieniu do króla oraz przypisaniem przezeń znamienia suwerenności królestwu (zob. hasło: Staat und Souveränität VII.2 w V tomie *Geschichtliche Grundbegriffe*, Stuttgart 1984). Także H. Quaritsch zwraca uwagę, że dopiero od połowy XIII wieku zaczęto używać we Francji przymiotnika *suwerenny* i rzeczownika *suwerenność* w odniesieniu do różnych form panowania; że od XIV wieku także w Anglii odnoszono do panującego miano suwerena, choć w obu krajach stosowano je nie tylko wobec monarchy, ale też wobec każdego panującego, który mógł na obszarze swojego panowania swobodnie podejmować decyzje (zob. H. Quaritsch, *Souveränität. Entstehung und Entwicklung des Begriffs in Frankreich und Deutschland vom 13. Jh. Bis 1806*, Duncker & Humblot, Berlin 1982, s. 32–33).

³ Zob. J. Skubisz, *Wirtualny wymiar dydaktyki w Szkole Wyższej*, [w:] *Інноватика у вихованні. Збірник наукових праць*, Міністерство Освіти і Науки України Рівненський Державний Гуманітарний Університет, Рівне, Випуск 12, Ukraina 2020; J. Skubisz, *Strategiczne wyzwania współczesnego paradygmatu pedagogiki w szkołach wyższych*, [w:] *Інноватика у вихованні. Збірник наукових праць*, Міністерство Освіти і Науки України Рівненський Державний Гуманітарний Університет, Рівне, Випуск 13, Ukraina 2021; R. Czelodoko, *Mobilność wirtualna*, „Forum Akademickie” 2021, nr 1, s. 10; J. Skubisz, *O cyborgizacji pedagogicznej w rzeczywistości nie tylko wirtualnej. Co dalej z polską pedagogiką?*, [w:] W.K. Pessel (red.), *Kultura wobec kryzysu. Polska i świat*, Społeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka” im. Stanisława Zagórskiego w Łomży, Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego, Łomża–Siedlce 2021.

nego z wielu różnych założeń, czyli wzorców racjonalności pedagogicznej, może być opisywana, wyjaśniana, interpretowana, rozumiana i projektowana rzeczywistość pedagogiczna oraz konstruowana określona teoria pedagogiczna⁴. Dotyczy to niewątpliwie potencjalności zjawiska pedagogicznego, jakim jest suwerenność pedagogiczna zawarta przecież w faktycznym urzeczywistnianiu się tego, co jest możliwe pedagogicznie, a potencjalność – tego, co pedagogiczne, zawarte w urzeczywistnianiu się w praktyce pedagogicznej – w sferach sprawczości rozumianej jako horyzont egzystencjalny doświadczenia władzy pedagogicznej.

Niewątpliwie pedagogiczność zjawiska suwerenności jest wpisana w postawę, której wartość rozstrzyga się nie w obszarze pól badawczych i treści z góry kwalifikowanych, ale w obszarze szczególnego wysiłku poszukiwania i otwierania się na całą humanistykę oraz na bardzo głęboką analizę kształtowania się podstawowych pojęć pedagogicznych, oprócz enkulturacji, socjalizacji, wychowania, zachowania, działania, uczenia się, kształcenia, rozwoju, instytucji, form organizacyjnych systemu wychowania czy też kształcenia, także i przede wszystkim w perspektywę suwerenności danego typu pedagogiki. Taka suwerenność pedagogiczna czyni pedagogikę nauką refleksyjną o wychowaniu jako swoisty zwrot w kierunku innych pedagogii oraz projektów wychowania, którymi zajmują się subdyscypliny pedagogiczne. Dlatego też współczesna pedagogika musi zwrócić uwagę na sens zjawiska suwerenności pedagogicznej jako podstawowego paradygmatu, który jest polem pedagogicznym do realizacji zadań wychowawczych przez suwerena władzy pedagogicznej.

Kluczowe dla pedagogiki pojęcie (zjawisko) suwerenności pedagogicznej w świetle złożoności i zróżnicowania paradygmatycznego traktowane jako wieloznaczne nie może rodzić przekonania, że w konsekwencji mamy do czynienia z dowolnością interpretacyjną. Musi bowiem być ono zawsze wpisane w toczący się na całym świecie spór o suwerenność pedagogiczną, tj. o zakres wolności światopoglądowej, o wolność słowa, rozwoju nauki, autonomii szkolnictwa wszelkiego typu oraz autorytetu samej władzy pedagogicznej.

Nie trudno przecież zaobserwować, iż zawsze mieliśmy i mamy do czynienia z jakąś pedagogiką jednowymiarową. Konstruowana i rekonstruowana wizja świata pedagogicznego zawsze była i jest proponowana – i silnie kojarzona – z jedynymi i słusznymi wzorcami pedagogiki „zniewalającej” przez wpływowe społecznie kręgi władzy pedagogicznej.

Bogusław Śliwerski traktuje taką pedagogikę jako pedagogikę władców, strategów i lepiej wiedzących, oświeconych i pełnych ambicji dokonywania zmian osób oraz pedagogiki bezkrytycznie eksponującej rolę wychowawcy⁵.

⁴ Zob. F.W. Kron, *Pedagogika. Kluczowe zagadnienia, pojęcia, procesy, modele*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2012, s. 8.

⁵ Zob. B. Śliwerski, *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2005, s. 71.

Próba rozstrzygnięcia terminologicznego pojęcia suwerenności pedagogicznej

Szukając zwięzłej i zarazem precyzyjnej odpowiedzi na pytanie, czym jest suwerenność pedagogiczna, niewątpliwie sięgamy zazwyczaj do analitycznych definicji tego pojęcia. Poprawnie skonstruowana analityczna definicja suwerenności pedagogicznej może moim zdaniem zamknąć się w jednym nawet zdaniu czy też stanowić nawiązanie wprost do „arystotelesowskiej dynasteii” i późniejszej myśli polityczno-prawnej, teologicznej oraz filozoficznego uzasadnienia suwerenności⁶, tj. do *imperium* i *dominium*, *potestas* i *auctoritas*.

W interpretacji pedagogicznej *imperium* może być rozumiane jako system i struktura pedagogiczna zarówno organizacyjna, jak i jego organów władzy. Władza ta w ramach konkretnej rzeczywistości pedagogicznej wykracza poza własne systemowe granice pedagogiczne i prawne tej struktury.

W praktyce często stosuje się tutaj termin władzy imperialnej (autorytarnej) jako „pedagogicznej tyranii”. Reprezentantów tej władzy można metaforycznie przyrównać do współczesnych, arystotelesowskich „ajsymnetów”, tj. strażników suwerenności własnej koncepcji (teorii) nauki i pedagogiki⁷.

Budowało się i konsekwentnie dalej budowany jest cykliczny „lenny, wasalny” układ monopolu pedagogicznego w ramach publicznego (państwowego) systemu oświaty i szkolnictwa wyższego, który jest ściśle determinowany określonym systemem politycznym i ideologicznym⁸.

Dominium jest to własność pedagogiczna dobra edukacji, którą się eksploruje, a zatem opisuje, wyjaśnia, uzasadnia i identyfikuje jako wartościowe poszczególne dobra wspólne wychowania, kształcenia, dydaktyki i edukacji, na przykład człowieczeństwo, rozwój, moralny charakter i osobowość, samodzielność, zdrowie, przygotowanie do zawodu, wiedzę i wykształcenie, mądrość, społecznienie, przedsiębiorczość i obywatelskość. Ta własność dobra edukacji jest eksplorowana także empirycznie, teoretycznie i filozoficznie w ramach badań poszczególnych dóbr edukacji⁹.

Potestas we współczesnej interpretacji pedagogicznej to niewątpliwie władza rodzicielska i pozostałe instytucjonalne władze pedagogiczne jako suwereny tej władzy (na

⁶ Zob. na przykład K. Ilski, *Potestas i auctoritas w rozumieniu władzy Konstantyna Wielkiego*, „Horyzonty Polski” 2019, nr 33; A. Nowak, *Między nieładem a niewolą. Krótka historia myśli politycznej*, Wydawnictwo Biały Kruk, Kraków 2020; Arystoteles, *Polityka*, t. 1, 2, Horyzont Henryk Sułek, Kraków 2011.

⁷ Zob. Arystoteles, dz. cyt.; W. Lengauer, *Starożytna Grecja okresu archaicznego i klasycznego*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 1999, s. 56–57.

⁸ Zob. na przykład B. Śliwerski, *Edukacja (w) polityce. Polityka (w) edukacji. Inspiracje do badań polityki oświatowej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2015; B. Śliwerski, *Diagnoza społeczeństwa publicznego szkolnictwa II RP w gorsecie centralizmu*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2013; K. Śliwak, *Reforma oświatowa Janusza Jędrzejewicza na łamach „Polski Zachodniej”*, „Ogrody Nauki i Sztuki” 2012, nr 2.

⁹ K. Wrońska (red.), *Dobra edukacji i ich pedagogiczna eksploracja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018; *Materiały pokonferencyjne Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Dobra edukacji i ich pedagogiczna eksploracja”*, Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Kraków 2018; M. Piechowiak, *Filozoficzne podstawy rozumienia dobra wspólnego*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2003, t. XXXI, z. 2.

przykład minister, rektor, dziekan, dyrektor placówki oświatowo-wychowawczej, pedagogy) w formule zbioru obowiązków, praw i powinności.

To pojęcie należy także rozumieć jako panowanie władzy pedagogicznej oraz jej wykonywanie w procesie administrowania systemem wychowawczym, systemem oświaty i szkolnictwa wyższego. Tym samym są to uprawnienia urzędów i urzędników pedagogicznych, którzy sprawują władzę najwyższą z prerogatywami, i jej bezpośredniego wykonywania w określonych sytuacjach pedagogicznych¹⁰.

W tym miejscu należy wskazać, że wspólne dla dzisiejszych nurtów filozoficznych i pedagogiki jest niewątpliwie odrzucenie autorytetów urzędowych, w tym pedagogicznych, bowiem ograniczają one wolność jednostki. Oczywiście niezbędne są wzory, które ukierunkowują drogę życiową uczniów, studentów i pedagogów, ale nie ma to nic wspólnego z urzędowymi autorytetami, które przecież po raz pierwszy w dziejach zostały podważone w epoce renesansu, a w starożytności w zasadzie nie występowały¹¹.

W ujęciu pedagogicznym *autorytet* (łac. *auctoritas* – powaga, wpływ, władza) jest rodzajem relacji ‘dominacja–submisja’ w społecznościach ludzkich, pojawia się wówczas, kiedy jedna z osób lub grup, uznając zwierzchność (uprawnienie) lub znawstwo (wiedzę) drugiej, zawiera jej i akceptuje jej polecenia lub sądy, podziela jej postawy emotywno-dążeniowe¹².

Zjawisko autorytetu pedagogicznego związane jest zatem ściśle z pojęciami *suwerenność* oraz *suwerenny* rozpatrywanymi z perspektywy historii systemów poznawczych, społeczno-państwowych, zwłaszcza zaś religijnych.

Auctoritas oznacza także powagę instytucji pedagogicznych (ich struktur i organów) oraz autorytetu prawa oświatowego i o szkolnictwie wyższym opartych na *iuris consulti*¹³. Nadzwyczajny autorytet należy odnieść również do tekstów naukowych, mając na uwadze jakość prac naukowych (doktoratów, habilitacji), wydawnictw naukowych, artykułów i recenzji¹⁴. W odniesieniu do osób lub między osobami autorytet naukowy oznacza właśnie, jak pokazuje praktyka, posiadanie poważania i szacunku oraz możliwość wywierania wpływu na rozwój kariery naukowej.

Niewątpliwie wielowymiarowość pojęcia suwerenności pedagogicznej jest produktem ewolucji myśli pedagogiczno-humanistycznej, w której źródłowe znaczenia tego terminu

¹⁰ Zob. na przykład J. Nowak, *Pojęcie władzy w ujęciu Michela Foucaulta i Hannah Arendt*, „Studia z Historii Filozofii” 2017, nr 1(8); M. Kunicka, *Władza, przymus i wolność w edukacji*, „Opuscula Sociologica” 2012, nr 1.

¹¹ M. Szyszkowska, *Więzi pedagogiki z filozofią*, [w:] Z. Sirojć (red.), *Problemy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo ASPRA-JR, Warszawa 2021, s. 21–22.

¹² Por. J. Herbut, S. Majdański, *Leksykon filozofii klasycznej*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1997, s. 68; Z. Chlewiński, M. Majdański, *Autorytet*, [w:] F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski (red.), *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1973, s. 1161.

¹³ W. Dajczak, *Authority of the Roman Jurist*, [w:] K. Ilski, K. Marchlewicz (red.), *Authority in the Past and Present. Sources and Social Function*, Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2013.

¹⁴ Zob. K. Mielcarek, *The Authority of the New Testament*, [w:] K. Ilski, K. Marchlewicz (red.), *Authority in the Past and Present. Sources and Social Function*, Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2013; P. Kieraciński, *Wyraźnie widzimy kryzys recenzji*, „Forum Akademickie” 2021, nr 10; M. Kosmowski, *Recenzent też człowiek*, „Forum Akademickie” 2021, nr 10; B. Nikiel-Wroczyński, *Pocałunek śmierci*, „Forum Akademickie” 2021, nr 10.

muszą być na nowo interpretowane i przyswajane w procesie realizacji idei globalnej edukacji dla przyszłości.

Przytoczone tutaj właściwości pojęcia suwerenności pedagogicznej są próbą wypełnienia treścią formalnego schematu, który narzuca pewien porządek definicyjny, nie przesądzając jednak o jej ostatecznym kształcie. Schemat ów nazwać można podstawową strukturą pojęcia suwerenności pedagogicznej.

Otóż suwerenność pedagogiczna, pojmowana najczęściej jako zjawisko społeczno-pedagogiczne lub interdyscyplinarna kategoria zakresu nauk pedagogiki i o człowieku, oprócz zdolności do sprawowania władzy jest w swojej istocie relacją wyróżniającą podmiot i przedmiot tej suwerenności oraz jego dziedzinę (tj. pedagogikę), która stanowi podstawę uzasadnienia tej suwerenności. Te relacje są ujmowane z różnych perspektyw pedagogicznych, takich jak: 1) dominacja-submisja, 2) wyższość myśli, niższość, 3) wpływy społeczne, 4) rodzaj władzy, 5) przywództwo edukacyjne¹⁵, 6) uznana pedagogicznie powaga, 7) samodzielność jako cecha osobowości edukacyjnej, 8) reputacja pedagogiczna szkoły i uczelni.

Stronami takich relacji są: 1) osobowy suweren albo suzeren (honorowi i zasłużeni naukowcy jako seniorzy pedagogiczni), tj. podmioty władzy, nauczyciele i pedagodzy, uczniowie i studenci oraz rodzice, 2) przedmiot (obiekt) suwerenności pedagogicznej, tj. tożsamość paradygmatu pedagogiki jako dyscypliny naukowej oraz system wychowawczy¹⁶, a także system władzy pedagogicznej jako ogół norm regulujących stosunki pedagogiczne między organami władzy, 3) funkcja lub surogat zastępujący osobę, 4) indywidualizm i podmiotowość osoby lub zespołu osób procesu kształcenia i wychowania.

Suwerenność pedagogiczna to nie tylko sposób sprawowania władzy pedagogicznej, ale także idea abstrakcyjnej czy też demokratycznej albo autorytarnej jej reprezentacji w systemie społeczno-politycznym jako zasady systemu wychowawczego. Taka suwerenność może być realizowana za pomocą dwojakiego rodzaju instrumentów pedagogicznych: albo autorytetu, albo zachowań represyjnych.

Moim zdaniem, jak wskazuje praktyka, władza pedagogiczna jako cecha suwerenności pedagogicznej jest oparta przede wszystkim na kategorii autorytetu:

- epistemicznego, oznaczającego znawstwo (wiedzę) oraz wiedzę i umiejętności fachowe (autorytet kompetencji),
- deontycznego, tj. zwierzchności i jej uprawnień, sprawowanej funkcji (autorytetu formalnego, *ex lege*), panowania (szansy posłuszeństwa pewnej grupy ludzi wobec określonych rozkazów, uprawomocnienia racjonalnego, tradycyjnego lub charyzmatycznego – autorytet legalny, tradycyjny i charyzmatyczny)¹⁷,
- osobowego i moralnego, tj. zestawie pozytywnych cech osobowości pedagogicznych.

¹⁵ Zob. E. Wiśniewska, *Przywództwo edukacyjne nauczyciela*, „Społeczeństwo. Edukacja. Język” 2016, nr 4.

¹⁶ W rozumieniu Stefana Kunowskiego system wychowawczy to zespół idei i celów oraz zasad i norm postępowania wyprowadzonych z przyjętej ideologii pedagogicznej, to znaczy wyznawanego przez państwo światopoglądu, dostosowanego do zagadnień rozwijania i wychowywania dzieci, które mają osiągnąć wyznaczone cele, bądź też ideologii edukacyjnej, czyli zbioru idei i przekonań wyznawanych przez grupę ludzi na temat formalnych i nieformalnych ram edukacji, zob. M. Kunicka, dz. cyt.

¹⁷ Zob. P. Bukowski, *Suwerenność i posłuch. Problematyzacje autorytetu w wybranych utworach literackich Augusta Strindberga*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 31–32.

Charakteryzując relacje między podmiotem a przedmiotem suwerenności pedagogicznej, trzeba zaznaczyć, że podmiotem autorytetu nie mogą być niewątpliwie reguły i dyrektywy określonych rodzajów suwerenności, gdyż podmiotem autorytetu zawsze jest człowiek indywidualny, jednostka. Rolę autorytetu, jak piszą Józef Herbut i Stanisław Majdański, mogą odgrywać także surogaty osób: „elementy osobowościowe (rozum, wola, sumienie), naturalne grupy społeczne (rodzina, naród, rasa, klasa), instytucje, organizacje (państwo, Kościół, szkoła, stowarzyszenie, partia, klub), systemy religijne, moralne lub ideologiczne (na przykład utopia, idol), struktury abstrakcyjno-poznawcze (język, światopogląd, filozofia, teologia), produkty kultury masowej (moda, reklama, film, telewizja), wytwory cywilizacyjno-techniczne (produkty maszyn i urządzeń), różne zjawiska natury i jej przedmioty”¹⁸.

Pedagogiczne wyobrażenie suwerenności w praktyce jest artykułowane przez samych suwerenów pedagogicznych w ramach tak zwanej strategii kształcenia, dydaktyki, edukacji przez szkoły i uczelnie, poprzez definiowanie misyjnych wizji rozwoju, a w rzeczywistości granic swojej partykularnej, własnej suwerenności (tj. władzy pedagogicznej)¹⁹.

Kryteria definicyjne pojęcia suwerenności pedagogicznej są niewątpliwie pochodną klasycznego pojęcia suwerenności wyobrażenia różnych punktów widzenia tj. statycznego, dynamicznego oraz sytuacyjnego, co w praktyce należy odnosić do samego sposobu określenia danej suwerenności. Jak pokazuje praktyka pedagogiczna, jest to zabieg bardzo trudny i złożony oraz skomplikowany z punktu widzenia metodologicznego. Jak dotąd pedagogika nie uporała się z występującymi w tym zakresie sprzecznymi interpretacjami oczekiwań, założeń oraz ze stworzeniem pola badań nad figuratywnością władzy podmiotów pedagogicznych.

Niewątpliwie topika suwerenności będzie w znacznej mierze zawsze fałszywą świadomością, za którą kryją się struktury władzy pedagogicznej szkół i uczelni związane z mechaniką władzy (czyli dokonywaniem podziałów, ocen, opinii) oraz z biopolityką (tworzeniem określonych podmiotów do realizacji produktów pedagogicznych: zajęć, wykładów, badań, projektów itp.). Ważną rolę w teoretycznym aspekcie takiego rozumienia suwerenności pedagogicznej odgrywa odwołanie się do tradycji i badań uznających to, co wydaje się oczywiste, za konstrukty, których genealogię trzeba zrekonstruować.

Dziś zabieganie czy swoista „walka” o suwerenność pedagogiczną nie powinny ustawać, bo przecież coraz więcej jest spraw i problemów spornych, wymagających rozstrzygnięcia choćby takiego, czy pozostawić je każdemu pedagogowi z osobna, czy przesądzać ogólnie w spójny sposób. Czy zatem nauczyciel, pedagog bądź student mają myśleć podobnie? Czy uczelnie mogą budować i gwarantować swoją suwerenność w środowisku pedagogicznym według kryterium tylko komercyjnej funkcji dydaktycznej, czy też w ramach opcji naukowo-badawczej?

¹⁸ J. Herbut, S. Majdański, dz. cyt., s. 68; A. MacIntyre, *Postawa religijna*, [w:] W.H. Austin, *Filozofia religii. Fragmenty filozofii analitycznej*, Wydawnictwo Spacja, Warszawa 1997, s. 247; A. Maryniarczyk (red.), *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 1, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2011, s. 425–427.

¹⁹ Zob. J. Skubisz, *Strategiczne wyzwania...*, dz. cyt.

Świat społeczny nauki i praktyki jest coraz bardziej mobilny, dawne tabu nieomyślności i wszechwiedzy pedagoga już nie istnieją. W konsekwencji życie szkolne i akademickie stało się poniekąd trudniejsze, gdyż obecnie można, i należy, decydować o bardzo wielu sprawach, które jeszcze niedawno były oczywiste, przesądzone, pozbawione alternatywy, naturalne i dane. A zatem musimy decydować i wybierać ciągle jakość i zakres swojej suwerenności zarówno w przestrzeni uczelnianej, pedagogicznej, jak i studenckiej. Na jakiej zasadzie mamy to czynić, na podstawie jakich czynników i kryteriów pedagogicznych?

Takie są nieubłagane realia rozstrzygające dla każdego, kto chce liczyć się z faktami. Uwzględnia się przy tym także fakt, że zarówno znaczna część studentów, jak i zdolnych oraz ambitnych pedagogów świadomie rezygnuje ze swojej suwerenności (abstrahując od motywacji i przyczyn ekonomicznych czy koniunkturalnych). Na nowo należy więc definiować pożądane cechy osobowości suwerenów władzy pedagogicznej, pedagogów i studentów. Trzeba wrócić do rozważań na temat źródeł, rodzaju i wpływu na typy ich charakteru, mentalności, świadomości osobowej i społecznej. Konieczne jest poszukanie odpowiedzi na pytanie, jaka jest współczesna natura władzy pedagogicznej, studenta i pedagoga jako suwerenów pedagogicznych w obliczu rewolucji sztucznej inteligencji oraz nowych form komunikacji pedagogicznej w ramach definiującej się pedagogiki wirtualnej²⁰.

Istnienie i granice suwerenności pedagogicznej

Zagłębiając się w istniejące koncepcje pedagogiczne, nie sposób nie zauważyć, jak często poza kwestiami związanymi z procesem wychowania, kształcenia, edukacji i dydaktyki pojawiają się aspekty ideologiczne oraz światopoglądowe, a także wpływy władzy publicznej i pedagogicznej w kontekście podporządkowania. Wychowanie, socjalizacja i edukacja stały się elementami tworzenia ucznia i studenta wedle zamysłu władzy państwowej i pedagogicznej, na jej potrzeby i zgodnie z jej wymaganiami.

Kontrowersje wokół koncepcji pedagogicznych przybierają w zasadzie formę otwartego konfliktu o idee pedagogiczne. Różnorodność tych koncepcji jest odpowiedzią na wielowymiarową rzeczywistość i wszystko, co wiąże się z funkcjonowaniem w niej. Odnaleźć więc można takie nurty, które odwołują się do wolności jako naczelnej idei suwerennego wychowania kształtującej umiejętność rozumienia siebie w świecie (na przykład pedagogika krytyczna), oraz takie, które uznają podległość idei czy instytucji pedagogicznych jako coś absolutnie wskazanego (na przykład wychowanie autorytarne). Istnieją koncepcje, które podkreślają wagę tradycyjnego wychowania, jak również takie, które to wychowanie poddają dekonstrukcji, ukazując jego zniewalające przestrzenie²¹.

²⁰ K. Lee, *Inteligencja sztuczna, rewolucja prawdziwa*, Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań 2019; J. Skubisz, „Pedagogika wirtualna” (założenia koncepcji autorskiej), „Zarządzanie Innowacyjne w Gospodarce i Biznesie” 2020, nr 2; J. Skubisz, *O cyborgizacji...*, dz. cyt.

²¹ Zob. P. Rudnicki, *Pedagogika i „Cywilizacja”*, czyli o nadinterpretacjach, zniewoleniu i bezrefleksyjnym myśleniu o wychowaniu, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja: kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej” 2009, nr 1(45), s. 97–98.

Mamy tu zatem do czynienia z pedagogiką zniewalającą, niesuwerenną, nakazującą podporządkowanie ideologiczne i polityczne, realizującą ściśle zamierzone cele władzy bez uwzględniania racji uczniów i studentów, którzy wychowaniu podlegają. Taka pedagogika rozbija pedagogiczne mity, poddaje dekonstrukcji tradycyjne wychowanie, ukazując, do czego prowadzi także nadużywanie suwerenności władzy pedagogicznej. Alice Miller w tym kontekście używa pojęcia czarnej pedagogiki, w której zawierają się wszelkie działania przemocowe, praktykowane za przyzwoleniem władzy pedagogicznej jako normalne i oczywiste elementy wychowania²², nie wykluczając powszechnie występującego w uczelniach wyższych zjawiska mobbingu²³.

Inne pedagogiki, w tym pedagogika innowacyjności²⁴, a także koncepcja pedagogiki wirtualnej²⁵, głoszą niezależność, samorozwój, samoocenę, autodyscyplinę, krytyczne myślenie, sprawiedliwość i wolność nauki oraz pedagogów (i wiele innych) jako naczelną zasadę istnienia pełnej, nieograniczonej suwerenności pedagogicznej.

Współczesna rzeczywistość pedagogiczna niesie rozliczne zagrożenia suwerenności emocjonalnej (w sferze świadomości i psychiki uczniów oraz studentów). Zagrożenia te mają charakter typowo aksjologiczny i wywołują określone skutki pedagogiczne:

- anomię wartości,
- poczucie alienacji, słabnącego przystosowania, chaosu życia,
- słabnące poczucie możliwości kontroli nad swoim losem i losem innych,
- upadek autorytetu starości – mądrości (dialektycznego, plastycznego ujmowania rzeczywistości),
- zakłócenia w komunikacji międzypokoleniowej (wzorce życia rodziny generacyjnej nie są zrozumiałe lub atrakcyjne dla młodego pokolenia, zakłócenia w transmisji podstawowych wartości),
- zabójczy rytm i tempo życia, szaleńcza pogoń za tak zwanym sukcesem,
- spychanie na margines problemów metafizycznych (sensu życia, jego istoty, wartości, celów), wartością staje się życie tu i teraz (bez głębszej refleksji nad tymi zjawiskami),
- kryzys wzorców istnienia, wzorców organizacji świata, paradygmatów cywilizacyjnych i religijnych, wartości duchowych,
- kryzys religii (przestaje ona być bezdyskusyjnym, zrozumiałym punktem odniesienia).

Funkcjonowanie suwerenności pedagogicznej w dzisiejszym prawie oświatowym i w prawie o szkolnictwie wyższym i nauce teoretycznie jest oparte na atrybucie pedagogiczności, poddanemu i posługującemu się przez władzę państwową i pedagogiczną

²² Zob. A. Miller, *Zniewolone dzieciństwo. Ukryte źródła tyranii*, Media Rodzina, Poznań 1999; A. Miller, *Gdy runą mury milczenia*, Media Rodzina, Poznań 2006.

²³ *Mobbing na uczelniach wyższych. Raport Centrum Analiz Niezależnego Zrzeszenia Studentów*, Niezależne Zrzeszenie Studentów, Warszawa 2021; *Doświadczenie molestowania wśród studentek i studentów. Synteza Raportu*, Rzecznik Praw Obywatelskich, Warszawa 2018.

²⁴ Zob. B. Przyborowska, *Pedagogika innowacyjności, między teorią a praktyką*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2013.

²⁵ M. Mead, *Kultura i tożsamość*, PWN, Warszawa 2000, s. 128; J. Skubisz, „Pedagogika wirtualna”..., dz. cyt.; J. Skubisz, *W stronę pedagogiki wirtualnej. Próba konceptualizacji*, [w:] Z. Sirojć (red.), *Problemy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo ASPRA-JR, Warszawa 2021; F.W. Kron, dz. cyt.

symbolami tradycyjnie związanymi z ideą niezależności i autonomii nauki oraz instytucji władzy pedagogicznej. Jednakże suwerenność pedagogiczna jest przecież rzeczywistością wieloaspektową i spełnia rozmaite funkcje. Mimo swojego instytucjonalnego wymiaru prawnego jest także realnością odsyłającą i odwołującą się do pewnych aksjologicznych, ideologicznych i politycznych uzasadnień oraz do tradycji, obyczajów, mitów, zbiorowych wspomnień, a więc do całej sfery kultury pedagogicznej.

Normy tej suwerenności kształtują tak zwaną suwerenność proceduralno-materialną o charakterze binarnym i ograniczonej suwerenności o tyle, o ile stanowią one podstawę ochrony suwerenności samej władzy pedagogicznej. Mamy tu do czynienia z zagadnieniem granic funkcjonalności suwerenności, określonych w ustawodawstwie pedagogicznym poszczególnych suwerenów (podmiotów) władzy pedagogicznej, w tym w statutach, regulaminach, zarządzeniach. Taki stan rzeczywistości ma legitymizować zasadność sprawowania zarówno samej władzy pedagogicznej, jak i jej funkcji kontrolnej w sensie prawnym.

Nie ma wątpliwości, że głównym celem ochrony suwerenności pedagogicznej jest przeciwdziałanie naruszeniom własnych, partykularnych interesów „bezpiecznej” kariery zawodowej i naukowej. Nadto kluczowa jest tutaj także kwestia egzekwowania w ramach tej suwerenności zasady odpowiedzialności prawno-finansowej za działania w sferach: rynkowej produkcji usług edukacyjnych, wytwarzania dóbr publicznych (moralnych) oraz produkcji wiedzy²⁶.

Ważnym aspektem wywołującym wiele kontrowersji jest zatem konstrukcja granic funkcjonalnych władzy pedagogicznej, spełniających możliwość ochrony jej suwerenności rozumianej jako wolność od wpływów ideologicznych, politycznych i ekonomicznych.

Kluczowym jednak problemem wydaje się swoiście pojmowana kwestia suwerenności „pola pedagogicznego” (przestrzeni edukacyjnej, w tym przestrzeni wirtualnej), gdzie występują określone trudności oceny wykonywania swojej jurysdykcji (suwerenów władzy pedagogicznej) w stosunku do innych suwerenów władzy pedagogicznej, tj. powszechnie obecnego ograniczania suwerenności statusu pedagogów, między innymi ich prawa do godnego wynagrodzenia, jednakowego traktowania wobec prawa nauczyciela i szkoły (uczelni), mające istotną cechę relewantnego zróżnicowania i dyskryminowania w finansach publicznych.

Pomimo obszernego ustawodawstwa oświatowego oraz szkolnictwa wyższego i nauki wciąż brakuje jakichkolwiek skutecznych środków prawnych chroniących pedagogów w przypadku takich zagrożeń, jak szantaż polityczny, groźby dyskryminacyjne w sferze finansowej, ideologiczna presja ze strony czynników pedagogicznej władzy publicznej (państwowej). Zastosowanie art. 77 ust. 1 i 2 Konstytucji RP w tych przypadkach ma charakter tylko doktrynalny (kwestia odszkodowania za szkodę wyrządzoną przez niezgodne z prawem działanie organów pedagogicznej władzy publicznej)²⁷.

²⁶ Zob. E. Pałucka, M. Pawłowski, *Spoleczna odpowiedzialność uczelni w świetle oczekiwań współczesnych studentów*, [w:] Z. Sirojć (red.), *Problemy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo ASPRA-JR, Warszawa 2021, s. 217.

²⁷ J. Skubisz, *Bezpieczeństwo w szkole przyszłości – wizja zmian współczesnej rzeczywistości edukacyjnej w Polsce*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia de Securitate” 2020, nr 10(1).

Zamiast zakończenia

Pojęcie suwerenności pedagogicznej staje się w moim oglądzie jego perypetii i kondycji świata rzeczywistości pedagogicznej, w jakiej mają miejsce, centralnym i najważniejszym „ekranem pedagogicznym”, na którym dzieją się określone wydarzenia i sytuacje pedagogiczne, dotyczące kategorii suwerenności jako cechy władzy pedagogicznej, w tym także suwerenności ucznia, studenta, nauczyciela, pedagoga oraz rodziców.

Kwestia suwerenności pedagogicznej jest boleśnie aktualna, a jak wynika z efektów penetracji literaturowych – nadal niedefiniowana, pojmowana powierzchownie i stereotypowo tak w dyskursie społecznym, jak i naukowym oraz potocznym. Ten temat jest tymczasem ambiwalentny oraz przynależny do szerszego dyskursu dotyczącego pedagogicznej jakości życia szkolnego i akademickiego oraz perspektyw sensu kontynuowania współczesnego paradygmatu pedagogicznego.

Bibliografia

- Arystoteles, *Polityka*, t. 1, 2, Horyzont Henryk Sułek, Kraków 2011.
- Bukowski P., *Suwerenność i posłuch. Problematyzacje autorytetu w wybranych utworach literackich Augusta Strindberga*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.
- Chlewiński Z., Majdański M., *Autorytet*, [w:] F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski (red.), *Encyklopedia katolicka*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1973.
- Czaputowicz J., *Suweren*, Wydawnictwo Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2014.
- Czelodko R., *Mobilność wirtualna*, „Forum Akademickie” 2021, nr 1.
- Dajczak W., *Authority of the Roman Jurist*, [w:] K. Ilski, K. Marchlewicz (red.), *Authority in the Past and Present. Sources and Social Function*, Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2013.
- Doświadczenie molestowania wśród studentek i studentów. Synteza Raportu*, Rzecznik Praw Obywatelskich, Warszawa 2018.
- Dygo M., *Czy istniał feudalizm w Europie Środkowo-Wschodniej w średniowieczu?*, „Kwartalnik Historyczny” 2013, R. CXX, nr 4.
- Herbut J., Majdański S., *Leksykon filozofii klasycznej*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1997.
- Hurej Z., *Zasada kompetencji przyznanych w prawie wspólnotowym a suwerenność państw członkowskich*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2008, nr 77.
- Ilski K., *Potestas i auctoritas w rozumieniu władzy Konstantyna Wielkiego*, „Horyzonty Polski” 2019, nr 33.
- Kaczorowski P., *Uwagi o pojęciu państwa i suwerenności*, „Civitas. Studia z Filozofii Polityki” 2010, nr 12.
- Kieraciński P., *Wyraźnie widzimy kryzys recenzji*, „Forum Akademickie” 2021, nr 10.
- Kosmulski M., *Recenzent też człowiek*, „Forum Akademickie” 2021, nr 10.

- Kron F.W., *Pedagogika. Kluczowe zagadnienia, pojęcia, procesy, modele*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2012.
- Kunicka M., *Władza, przymus i wolność w edukacji*, „Opuscula Sociologica” 2012, nr 1.
- Lee K., *Inteligencja sztuczna, rewolucja prawdziwa*, Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań 2019.
- Lengauer W., *Starożytna Grecja okresu archaicznego i klasycznego*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 1999.
- MacIntyre A., *Postawa religijna*, [w:] W.H. Austin, *Filozofia religii. Fragmenty filozofii analitycznej*, Wydawnictwo Spacja, Warszawa 1997.
- Maryniarczyk A. (red.), *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 1, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2011.
- Materiały pokonferencyjne Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Dobra edukacji i ich pedagogiczna eksploracja”*, Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Kraków 2018.
- Mead M., *Kultura i tożsamość*, PWN, Warszawa 2000.
- Mielcarek K., *The Authority of the New Testament*, [w:] K. Iłski, K. Marchlewicz (red.), *Authority in the Past and Present. Sources and Social Function*, Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2013.
- Miller A., *Gdy runą mury milczenia*, Media Rodzina, Poznań 2006.
- Miller A., *Zniewolone dzieciństwo. Ukryte źródła tyranii*, Media Rodzina, Poznań 1999.
- Mobbing na uczelniach wyższych. Raport Centrum Analiz Niezależnego Zrzeszenia Studentów*, Niezależne Zrzeszenie Studentów, Warszawa 2021.
- Myśliwski G., *Feudalizm – „rewolucja feudalna” – kryzysy władzy w Polsce XI – początku XII w. Punkt widzenia mediewistyki anglojęzycznej*, „Przegląd Historyczny” 2002, nr 93/1.
- Nikiel-Wroczyński B., *Pocałunek śmierci*, „Forum Akademickie” 2021, nr 10.
- Nowak A., *Między nieładem a niewolą. Krótka historia myśli politycznej*, Wydawnictwo Biały Kruk, Kraków 2020.
- Nowak J., *Pojęcie władzy w ujęciu Michela Foucaulta i Hannah Arendt*, „Studia z Historii Filozofii” 2017, nr 1(8).
- Pałucka E., Pawłowski M., *Społeczna odpowiedzialność uczelni w świetle oczekiwań współczesnych studentów*, [w:] Z. Sirojć (red.), *Problemy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo ASPRA-JR, Warszawa 2021.
- Piechowiak M., *Filozoficzne podstawy rozumienia dobra wspólnego*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2003, t. XXXI, z. 2.
- Przyborowska B., *Pedagogika innowacyjności, między teorią a praktyką*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2013.
- Quaritsch H., *Souveränität. Entstehung und Entwicklung des Begriffs in Frankreich und Deutschland vom 13. Jh. Bis 1806*, Duncker & Humblot, Berlin 1982.
- Rudnicki P., *Pedagogika i „Cywilizacja”, czyli o nadinterpretacjach, zniewoleniu i bezrefleksyjnym myśleniu o wychowaniu*, „Terazniejszość – Człowiek – Edukacja: kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej” 2009, nr 1(45).

Skubisz J., „*Pedagogika wirtualna*” (zalożenia koncepcji autorskiej), „Zarządzanie Innowacyjne w Gospodarce i Biznesie” 2020, nr 2.

Skubisz J., *Bezpieczeństwo w szkole przyszłości – wizja zmian współczesnej rzeczywistości edukacyjnej w Polsce*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia de Securitate” 2020, nr 10(1).

Skubisz J., *O cyborgizacji pedagogicznej w rzeczywistości nie tylko wirtualnej. Co dalej z polską pedagogiką?*, [w:] W.K. Pessel (red.), *Kultura wobec kryzysu. Polska i świat*, Społeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka” im. Stanisława Zagórskiego w Łomży, Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego, Łomża–Siedlce 2021.

Skubisz J., *Strategiczne wyzwania współczesnego paradygmatu pedagogiki w szkołach wyższych*, [w:] *Інноватика у вихованні. Збірник наукових праць*, Міністерство Освіти і Науки України Рівненський Державний Гуманітарний Університет, Рівне, Випуск 13, Ukraina 2021.

Skubisz J., *W stronę pedagogiki wirtualnej. Próba konceptualizacji*, [w:] Z. Sirojć (red.), *Problemy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo ASPRA-JR, Warszawa 2021.

Skubisz J., *Wirtualny wymiar dydaktyki w Szkole Wyższej*, [w:] *Інноватика у вихованні. Збірник наукових праць*, Міністерство Освіти і Науки України Рівненський Державний Гуманітарний Університет, Рівне, Випуск 12, Ukraina 2020.

Sylwestrzak A., *Filozofia suwerenności i sprawiedliwości Bodinusa*, „Studia Prawnoustrojowe” 2002, nr 1.

Szlachta B., *Suwerenność. W poszukiwaniu (problematycznych) źródeł koncepcji*, „Horyzonty Polityki” 2015, vol. 6, nr 14.

Szyszkowska M., *Więzi pedagogiki z filozofią*, [w:] Z. Sirojć (red.), *Problemy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo ASPRA-JR, Warszawa 2021.

Śliwak K., *Reforma oświatowa Janusza Jędrzejewicza na łamach „Polski Zachodniej”*, „Ogrody Nauki i Sztuki” 2012, nr 2.

Śliwerski B., *Diagnoza społeczeństwa publicznego szkolnictwa II RP w gorszej centralizmu*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2013.

Śliwerski B., *Edukacja (w) polityce. Polityka (w) edukacji. Inspiracje do badań polityki oświatowej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2015.

Śliwerski B., *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2005.

Tacik P., *Dylematy suwerenności – recenzja książki: Państwo a prawo międzynarodowe jako system prawa*, Roman Kwiecień (red.), *Lublin 2015*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2016, vol. XIV, A.D. MMXVI.

Tarasiewicz P., *Państwo prawa i suwerenność człowieka*, [w:] S. Kowolik (red.), *Od sprawiedliwości do państwa prawa*, Fundacja Krzewienia Katolickiej Nauki Społecznej im. Bł. A. Kolpinga, Tarnowskie Góry 2012.

Wiśniewska E., *Przywództwo edukacyjne nauczyciela*, „Społeczeństwo. Edukacja. Język” 2016, nr 4.

Wrońska K. (red.), *Dobra edukacji i ich pedagogiczna eksploracja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018.